

Projekt vagy iskola

Az Equal projekt Második esély című programja két éven keresztül foglalkozott hátrányos helyzetű, részben az iskolarendszertől korábban már kihullott fiatalokkal. A projekt több szálon futott. Az egyik szál egy ilyen fiatalok oktatásában már nagy tapasztalatot szerzett alapítványi háttérű, de formális iskolává csak e projekt kapcsán alakult intézmény volt. Korábban a felnőttképzés kínálta keretek között folytatta tevékenységét, alapvetően projektszerű finanszírozásban. Ennek megfelelően a legkülönbözőbb pályázati lehetőségekre reagálva végezte munkáját, a mindenkori pályázati kiírásoknak kényszerűen megfelelően, tevékenységét és részben a tanulói kör kialakítását is e lehetőségekhez igazítva. Az évek során speciális, a munkát a tanulásba – a tanulást a munkába integráló módon oktattott. E módszer miatt a továbbiakban *Termelőiskolának* nevezzük. Ez az iskola a projektben 10. osztályt már befejezett, de szakképzettséggel nem rendelkező fiatalok számára indított két éves szakmai képzést.

A másik szálát két középiskola 9–10. évfolyamos, alacsony presztízsű szakterületet képviselő osztályai jelentették. Ezek esetében a projekt fő célja az volt, hogy olyan új tanítási módszereket próbáljanak meghonosítani és – amennyire a lehetőségek engedik – olyan kapcsolatot igyekezzenek kialakítani a tanulókkal a korábbiakhoz képest, aminek révén csökkenthető a tanulók kihullása a rendszertől.

A Termelőiskola és a másik két iskola közül az egyik (továbbiakban: *Iskola*) két éves tevékenységét közel egységes módszerekkel követtük annak érdekében, hogy megfigyeljük a tanulókat érintő eseményeket, s azok mozgatórugóit. Ezzel rálátásunk lett – egyebek mellett azokra az eltérésekre, amelyek a két intézmény eltérő előéletéből és eltérő működési körülményeiből fakadnak. Tudjuk természetesen azt, hogy egy-egy intézmény nem ideáltípusa egy-egy szférának, nem törvényszerűen tükrözi az adott intézménytípus sajátosságait, mégis úgy gondoljuk, hogy az információkat kellően megszűrve, s nem elsősorban az intézmények tevékenységére, hozzáállására, a problémákkal kapcsolatos reakcióira, hanem sokkal inkább ezek mozgatórugóira, hátterére koncentrálna, le tudunk vonni néhány tanulságos következtetést a hátrányos helyzetű, lemorzsolódás veszélyének kitett fiatalok iskolai pályafutását befolyásoló tényezőkről.

A háttér

Összehasonlítási lehetőségeinket több tényező is behatárolta. Így például az eltérő célcsoport, az eltérő képzési program, a két iskola eltérő földrajzi, munkaerőpiaci helyzete, de leginkább a projektben betöltött eltérő szerepük. A Termelőiskola képzése egyértelműen a szakmához, s ezen keresztül a munkához jutást célozta. Ez lehetőséget biztosított számukra ahhoz, hogy a már kipróbált módszerüket alkalmazva keltsék fel a tanulók érdeklődését, foglalják le őket manuális tevékenységgel, s erre építsék a szükséges elméleti ok-

tatást. Ezzel szemben az Iskolát kötötték a 9–10. osztályos képzésre vonatkozó előírások, amelyek némi szakmai ismerkedést tesznek csak lehetővé egy-egy szakterületen. Ezen túlmenően a pályaaorientációs foglalkozásokon volt lehetőségük arra, hogy kilépjenek az elméleti oktatás keretei közül. Természetesen a cél itt nem közvetlenül a munkaerőpiac, hanem a továbbtanulás, vagyis a szakmai évfolyamokra történő továbblépés volt. A termelőiskola lehetőségeit bővítette, hogy a szakképzés sokkal inkább kimenetvezérelt, mint a 9–10. osztályos képzés, ahol a folyamatszabályozás erősebb. Ez utóbbi esetben is lehetőség van azonban kísérleti módszerek alkalmazására, legyenek azok definiált kísérletek, vagy csak a tanári szabadság keretein belül értelmezettek.

A célok, a programok és a módszertani lehetőségek mellett a célcsoport sem volt azonos. A Termelőiskolában a 10. osztályt már befejezett, de a tanulásból mégiscsak kudarccal távozók tanultak. Az iskolában ezzel szemben jelen voltak a hasonló jövő előtt álló fiatalok mellett azok is, akik még a 10. osztály befejezése előtt kihullhatnak, de azok is, akik nem kifejezetten hátrányos helyzetűek, s akiket szakmai érdeklődésük sodort az iskolába, s akik esetében kevésbé kell félni a jövőtől.

A projekt elsősorban a Termelőiskola, mint a projekt teljes jogú tagja tevékenysége köré épült, s mint a terv kialakításában résztvevő intézmény megfinanszírozhatta, s ennek révén viszonylag könnyen meg is valósíthatta elképzeléseit. Az Iskola ezzel szemben – társult tagként – korlátozott pénzügyi lehetőségeket kapva újíthatott csak. Az eltérő feltételek még akkor is jelentősnek mondhatók, ha tudjuk, hogy a Termelőiskola mögött nem állt egy stabil fenntartó (állam ill. az önkormányzat), amely az alaptevékenységhez biztosította a költségeket úgy, mint ahogy az Iskolában történt (s mint minden iskolában történik).

A két intézmény finanszírozása közötti eltérés egyrészt azt jelentette, hogy a Termelőiskola, a projektfinanszírozás (vagyis: teljesítményfinanszírozás) következtében folyamatosan érdekelt volt a tanulók iskolában tartásában, illetve – ha netán kihullottak – új tanulók pótlólagos beiskolázásában, a főállású szociálpedagógusok révén jobban oda is figyelhettek rájuk. A tanulók pedig az iskolába járáshoz kötött tanulói ösztöndíj révén voltak motiváltabbak a tanulásra. Az Iskola ezzel szemben csak egy félállású szociálpedagógus és néhány, inkább csak külföldi tanulmányutak és továbbképzés keretében szakmai segítséget kapott tanár munkájára támaszkodhatott.

Figyelembe véve a fent említett korlátokat, nyolc tényező alapján hasonlítottuk össze a két intézmény működését abból a szempontból, hogy azok milyen mértékben segítették vagy gátolták a tanulók (a hátrányos helyzetű tanulók) szakmához jutását, ennek révén pedig későbbi munkaerőpiaci helyzetét. Nem állítjuk, hogy ezek a tényezők, még ha jellemzők is az adott intézménytípusra, minden egyes intézményt hasonló lépésekre sarkallnának, de azt igen, hogy hasonló irányban mozgatják őket, s csak erős vezetői, vagy fenntartói szándék képes jelentősen eltéríteni a megadott irányból. E megfontolás alapján fogalmazunk a következőkben sokszor általánosítva, a két iskolában történeteket inkább csak példaként felhozva.

A hátrányos helyzetűek tanulását befolyásoló intézményi háttér

a) A fenntartási és finanszírozási viszonyok hatása

A Termelőiskola projektkörnyezetből érkezett, vagyis korábban alapvetően pályázatokból élt. Ez egyrészt bizonytalanságot jelent a működésében, hiszen a személyi kapcsolatok

ellenére sem könnyű a folyamatos finanszírozás, mert a források jelentős része általában országos, vagy európai szintről érkezik („decentralizálódik”), s bármelyik szinten keletkezik is működési zavar, az átmenetileg elapaszthatja ezeket. A források felhasználási lehetőségei ugyanakkor sok esetben tágabbak, ezzel pedig lehetőséget nyújtanak arra, hogy a képzést rugalmasan egészítsék ki a tanulók igényeihez illeszkedő szolgáltatások, mint a megélhetést megkönnyítő ösztöndíj, vagy az egyéni problémák hatékonyabb kezelését célzó szociális munka. Ezek kevésbé rendszeridegen költségek itt, mint az iskolarendszerű képzésben, ahol csak az általánosan elfogadott, s leginkább csak a szorosan vett oktatáshoz nélkülözhetetlen költségek elismertetésére van lehetőség. Természetesen szabad felhasználású források az iskolarendszerben is vannak, de általában nem sok.

A Termelőiskola gyakorlott pályázó, igyekszik mindent elkövetni a pénz megszerzése érdekében. Nagyon erős érdekeltség fűzi a tanulók megszerzéséhez és megtartásához. Ez utóbbinak az a következménye, hogy a vezetés kénytelen az ezzel kapcsolatos érdeket az iskolaszervezet egészével megosztani, vagyis szinte minden egyes dolgozót rávenni arra, hogy járjanak utána minden, a tanulást, az iskolába járást veszélyeztető eseménynek, s hogy a tanulók eltávolítása nélkül igyekezzenek minden konfliktust megoldani.

Az Iskola ezzel szemben stabil fenntartói háttérrel rendelkezik. A tanulók számában valamennyire érdekelt (ez az érdekeltség fenntartótól függően nagyon eltérő lehet), de – már csak nagysága miatt is – kevésbé érzékeny a tanulók iskolában tartásában. Többnyire az osztályok számának megőrzéséhez, s ezen keresztül egy minimumlétszám fenntartásához fűződik erős érdekeltség.

b) Beiskolázás, szakmai kínálat

A tanulók egy-egy szakmára, szakirányra történő beiskolázását egyaránt meghatározhatják a munkaerőpiaci elvárások, a tanulói szándékok és az intézményi lehetőségek. Az utóbbit a rendelkezésre álló infrastruktúra és a szakemberállomány befolyásolhatja.

Mindkét intézmény esetében az intézményi lehetőségek tűntek a meghatározónak. A nagyobb Iskolának a belső mozgásteret nagyobb valamivel, a kisebb Termelőiskola pedig szükségyszerűen a munkaerőpiacal épített ki olyan kapcsolatot, amire a szakmakínálat meghatározásánál is építeni lehet. Éppen ezért az infrastruktúra kínálatot befolyásoló szerepében a két intézménytípus között csak kis különbséget találtunk. A gazdaság kivonulása a szakképzésből olyannyira általános, hogy bármilyen oktatási intézmény nagyon nehezen képes megenni saját tanműhely nélkül, különösen akkor, ha a gyakorlati képzésnek fontos pedagógiai szerepet szán.

A kínált szakmai választék tehát nem annyira a finanszírozási háttérrel, sokkal inkább az intézmények nagyságával hozható összefüggésbe, s ez az iskolák előnyét jelzi. Az iskolák általában többféle képzési programot indítanak, s a nagyobb iskolák kialakítására vonatkozó oktatáspolitikai törekvések eredményeként várhatóan a jövőben még inkább így alakul. A nagy iskolák hátránya viszont, hogy egy-egy speciális szükséglet könnyen háttérbe szorul. A középiskolák régóta a továbbtanulási statisztikákkal mérik sikerességüket, így nem igazán kerülnek reflektorfénybe azok a programok, amelyek nem ezt a célt szolgálják. A fenntartói elvárások, a tanulói igények és a költségvetési bevételek miatt természetesen sokféle program indul, de arra már kisebb figyelem fordítódik, hogy akár a munkaerőpiac, akár a tanulói elvárásokhoz alkalmazkodjon a szakmai kínálat, vagy, hogy a hátrányos helyzetű, sokszor magatartási problémák miatt konfliktushelyzetek sorozatát okozó

fiatalok programjait, módszereit megújítsák. A programok működtetése fontos számukra, de a túlzottan sok investíció már nem. Ha nincs kifejezetten problémaérzékeny vezetés, ezek a programok könnyen háttérbe szorulhatnak.

c) Tanári foglalkoztatottság

A projektszerű körülmények nagyon rugalmas foglalkoztatást igényelnek. Nem csak arról beszélhetünk, hogy nincs közalkalmazotti státusz, ami bebetonozza a dolgozókat, hanem arról is, hogy mind a finanszírozási nehézségek, mind a programváltás munkaerőmozgással járhat. Ha a rugalmasság oldaláról nézzük, akkor ennek előnyei is vannak, azonban jelentős a kockázata is, hiszen egy-egy intézménynek adott esetben a legjobb munkatársaitól kell megválnia, azoktól, akik a következő adandó alkalommal már nem biztos, hogy visszatérnek, hiszen – érthetően – számukra fontos az egzisztenciális biztonság.

Az iskolai környezet ugyanakkor viszonylag stabil, erre építeni lehet, bár kétségtelen, hogy a foglalkoztatási kényszer időnként kényszerpályára viszi a beiskolázást, vagyis a kínált szakmai programokat.

A két jellegzetes viselkedési mód tetten érhető a volt projektünkben szerepelt intézményekben is, a Termelőiskola épp az Equal program lezárását követően nem tudta foglalkoztatni tapasztalt, problémaérzékeny szakokat, akik így kénytelenek voltak megválni az intézménytől. Ugyanígy tapasztaltuk azt is, hogy az Iskola szakmai kínálatát erőteljesen befolyásolta, hogy mely tanárok foglalkoztatását kellett az intézménynek éppen megoldania.

d) Tanítási módszerek

A tanítási módszerek tekintetében nem igazán láttunk markáns különbséget a két intézmény, s ezen keresztül a két intézménytípus között. Igaz, a projektfinanszírozási háttér, a tanulók iskolában való tartásának erősebb kényszere elősegítheti a módszertani innovációt, azonban a bizonytalan működés, s ezzel összefüggésben a bizonytalan karrierlehetőség nem könnyen teszi lehetővé az intézmény számára, hogy stabil tantestületre építve érjen el teljes módszertani megújulást. Tudjuk, sok kivétel van az országban, de megítélésünk szerint ezek a kivételek a rendszer ellenében, sok tényező együttes eredményeként jöhettek létre.

Az Iskola nagyobb lehetőségekkel rendelkezne, ugyanakkor nem igazán érdekelt a megújulásban. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a módszertani megújulás alapvetően személy, vagyis igazgató- és tanárfüggő. Lelkes, jól képzett tanárok képesek lehetnek újat nyújtani, míg mások inkább a hagyományos módszerekhez ragaszkodnak.

e) Kapcsolat a tanulókkal

A tanulókkal való kapcsolatot részben a tanuló fontossága, részben az intézményi érdekeltség határozza meg. Természetesen a tanárok szociális érzékenysége egyénileg is befolyásolja, eltérítheti, s el is téríti az általánosságban tapasztalhatótól. Az Iskolában (iskolában) azonban oktatni kell, szigorúan be kell tartani a szabályokat, minden fegyelmezetlenséget a jogszabályok szerint büntetnek. Nem véletlen, hogy itt a 27 fővel induló osztályból ketten távoztak fegyelmeivel a két év alatt, s öt tanuló érkezett ugyanilyen okból másik osztályból, vagy iskolából. A Termelőiskolában ezzel szemben nem történt ilyen eset, pedig fegyelmezetlenség és konfliktusok tekintetében nem volt különbség a két intézmény között. Csak míg az egyiknek fontos volt a tanuló, s a konfliktusokat igyekeztek finomabb

eszközökkel meg-, s feloldani, a kizárás pedig csak végső eszközként maradt meg, a másik intézmény számára viszont problémák kezelésének természetes eszköze volt.

f) Kapcsolat a szülőkkel, külső szervezetekkel

A két intézmény között itt nagyon nagy eltérést tapasztaltunk. Nem állítjuk, hogy ennek a különbségnek törvényszerűen így kell lennie, de azt igen, hogy sokkal nagyobb az esély arra, hogy a projektháttérű intézmények a tanulók környezetével, beleértve a szülőket és a különböző, szociális területen érintett intézményeket, felvegyék a kapcsolatot, meggyőzve őket arról, hogy a tanulók érdekében működjenek együtt. (A tanulók családjánál készített interjúink is azt jelzik, hogy a leghátrányosabb helyzetű szülők túlnyomó többsége is szeretne szakmát adni gyerekei kezébe, vannak ezzel kapcsolatos elképzelései, konkrét tervei, vagyis nem eleve reménytelen az együttműködés.) Tudjuk, hogy nem minden ilyen típusú intézmény épít erre, sőt olyat is hallottunk, amelyik tudatosan zárja ki a szülőket, mint minden baj forrását a megoldásból, de sok intézmény inkább bevonni igyekszik őket. Az Iskola (egyéb tapasztalataink alapján állíthatjuk: az iskolák többsége) képtelen kilépni a szülői értekezlet, illetve az írásos kapcsolattartás (üzenő füzet) adta keretek közül, s minthogy erre éppen a hátrányos helyzetű szülők a legkevésbé fogékonyak, a kapcsolat csírájában elhal.

Ugyancsak nem működik hatékonyan az iskola és az említett intézmények közötti kapcsolat. A formságok, a bürokratikus ügyintézés lassúsága, az önkormányzati ellenérdekeltség a tankötelezettség betartásában csak a kirívó esetek kezelését teszi lehetővé. Pedig – a tapasztalataink szerint – a megoldás egyik kulcsa, hogy az oktatási intézmény ne csak szűken értelmezze feladatát, azaz ne csak oktasson (oktassa azokat, akik ezt elfogadják, elviselik), hanem tegyen meg mindent annak érdekében, hogy minél többen vegyék igénybe ezt a szolgáltatást. S ha ezt egyedül nem tudja megtenni (miért is tudná), akkor keressen kapcsolatot más intézményekkel, személyekkel. S ha erre a formális keretek nem megfelelők (s nem megfelelők!), akkor keressen informális kapcsolatokat. Projektünkben világgossá vált, hogy Iskola képtelen volt kilépni a megszokott keretek közül, mert senki, s semmi nem kényszerítette erre. Mindenki elvégezte a szűken vett feladatát, de a tanulók benntartására való erős készlettel hiánya miatt ennél többet senki nem tett.

A Termelőiskola ezzel szemben rájött, hogy csak úgy tudja bent tartani a tanulókat, s ezzel teljesíteni a projektvárásokat, ha mindent megragad, ami ezt szolgálja, s akivel csak lehet, együttműködik. Fontos volt számára a tanuló, így ha kellett, elmentek érte a lakására, vagy nyakon csípték a városban, más esetben igyekeztek elsimítani rendőrségi ügyeit, s sorolhatni lehetne a sok egyedi esetet, amely mind azt bizonyítja, hogy sokszor nem a hivatalos eljárásrend a sikeres út.

g) Kapcsolat a munkaerőpiaccal

A munkaerőpiaccal való kapcsolattartásban is talákoztunk eltérő hangsúlyokkal, de igazán markáns különbséget nem tapasztaltunk. A munkaerőpiac kínálta források megszerzése mindkét rendszerben fontos, a szakképzési hozzájárulás miatt az iskolarendszerben fontosabb.* A gyakorlati képzési lehetőségek feltárása valamelyest a projektháttérű intéz-

* A projektszerű finanszírozás és az iskola, mint jogi forma nem zárja ki egymást, de inkább csak rövid távon, kísérleti jelleggel működik, mint az a Második esély projektben is történt, hiszen a pályázati források általában csak kísérleteket, s nem intézményi működést hajlandók finanszírozni.

ményeket érinti jobban, s ugyancsak itt jelenik meg jobban a tanulók végzés utáni munkába állítását célzó kapcsolatok iránti igény. Ez utóbbi komolyabb érvényesülését viszont egyrészt az korlátozza, hogy az ezzel kapcsolatos projektelvárások határozott időre, általában csak fél évre vonatkoznak, másrészt az, hogy a rosszul fizető, vagy rossz körülményeket kínáló munkahelyeken magas munkaerő-fluktuáció, ami újabb és újabb helyeket szabadít fel későbbiek során végzettek számára, harmadrészt pedig az, hogy bizonyos gazdasági szektorokban terjed a munkaerő-kölcsönző cégeken keresztül történő foglalkoztatás, így a képző intézmények számára elegendő lehet az ezekkel való kapcsolattartás a munkaerőpiac részletes feltérképezése helyett.

h) Tanulók kilépésének követése, támogatása

Az eltérő célcsoporttal foglalkozó két intézmény nem hasonlítható össze a képzést befejezők követése szempontjából, hiszen egészen más funkciója van (lehet) a követésnek a 9–10. osztályos képzést követően, illetve a szakképzés befejezésekor. Így inkább csak jelzésszerűen utalunk arra, hogy a projektháttérű intézmények esetén a tevékenységek köze általában beépült az a rendszer, azoknak a módszereknek az együttese, amelyek révén a kilépők sorsát követni tudják, s ha szükséges, akkor be is avatkozhatnak. Akármilyen kifinomult módszerektől van is szó, természetesen csodát várni nem lehet ettől sem, hiszen csak addig működik, amíg a projekt finanszírozója ezt elvárja, illetve megfizeti. A követést kiegészítő segítségnyújtás fontos eleme a projekt tevékenységének, függetlenül attól, hogy ezt mennyire finanszírozza a támogató, mert a sikeres helytállás az intézmény tevékenységének fontos indikátora. Ez a segítségnyújtás sokat segíthet a végzettek munkaerőpiaci integrációjában, ugyanakkor nem segíti a képzés értékelését, ugyanis a kudarcokat a követési időszak utáni időre tolja ki, ennek mértékéről pedig általában már nincs visszajelzés.

Ilyen rendszer az iskolarendszeren belül jelenleg egyáltalán nincs, így az iskolák részére semmilyen visszajelzés sincs tevékenységük sikerességéről.

Összefoglalás

Mindezek után feltehetjük a kérdést: projekt, vagy iskola? Vagyis melyik lehet sikeresebb a hátrányos helyzetű fiatalok munkaerőpiaci és társadalmi integrációjában: a projektkeretek között támogatott megoldások, vagy pedig a normatív alapon finanszírozott képzés.

A tapasztalataink azt jelzik, hogy a projektfinanszírozásnak sok olyan pozitív eleme van, amelyek az ez alapján működő intézményeket arra készítetik, hogy a rászorulókkal hatékonyabban foglalkozzanak. A finanszírozással kapcsolatos bizonytalanság azonban komolyan veszélyezteti a szakmai munkát, így hosszabb távon kérdésessé válik a program fenntarthatósága, színvonala. A normatív támogatásra épülő finanszírozás viszont elkenyelmesíti az intézményeket, ráadásul nem hagyható figyelmen kívül, hogy ez egy már olyan, kialakult intézményrendszerhez kötődik, amelynek nem a fő funkciója a hátrányos helyzetűek képzése és felkészítése a munkaerőpiacra. Mindez ráirányítja a figyelmet arra, hogy nem szabad vagyis megoldásban gondolkodnunk, hanem a projekt tapasztalatok alapján olyan finanszírozási rendszer kidolgozása segíthet, amely az iskolák stabilitására, szakmai felkészültségére épülve támogat releváns megoldásokat. Egy olyan rendszer, amely egyben kellő rugalmasságot ad az intézményeknek a problémakezelésben, s amely lehetővé teszi tevékenységük számonkérését is. Egy olyan rendszer, amelynek révén elér-

hető, hogy az iskolai szakemberek érdekelték legyenek a tanulók iskolában tartásában, és éppen ezért mindent el is követnek ennek érdekében. Az ezzel kapcsolatos pótlólagos költségek viszont elszámolhatók legyen valamilyen formában. Mindez csak valamilyen rugalmas rendszerben képzelhető el, mert egy mereven körülírt rendszer könnyen bürokratikus s ennek révén diszfunkcionálissá válhat.

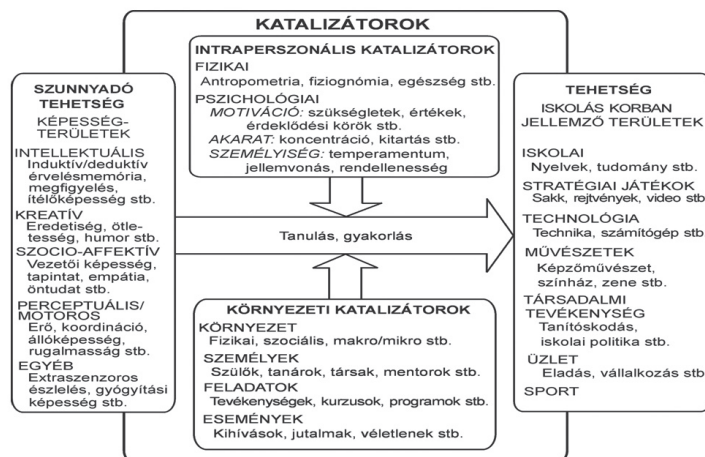
Györgyi Zoltán

Hátrányos helyzetű tehetséges hallgatók a Debreceni Egyetemen

A legtöbb tehetség-definíció 3 alapvető aspektusra koncentrál: a kiemelkedő *adottságokra* (azaz az általános értelmességre, a specifikus mentális képességre, a kreativitásra és a motivációra), a kivételes *képességekre*, és a társadalom számára hasznos *tevékenységre*.¹

Ahhoz, hogy a tehetséges diákok adottságaiból valódi képesség, és ezáltal a társadalom számára hasznos teljesítmény legyen, kellő motiváció és kedvező környezeti hatások (a család, az iskola, a kortárscsoport és a társadalom kedvező hatásai) kelljenek.² Gagné hármas tagolású tehetségmodellje (1. ábra) mutatja meg a legszemléletesebben azt, hogy a *szunnyadó tehetségből* a megfelelő környezeti *katalizátorok* által hogyan válhat kibontakozott, *teljesítőképes tehetség*.³

1. ábra: Gagné tehetségmodellje

Forrás: www.tehetssegpont.hu/dokumentumok/tehetssegfogalomBL.doc, 2008-05-07.

- 1 Ferku Imre (1996) *Tehetségnevelés*. Nyíregyháza, OKTESZT Könyvkiadó; Czeizel Endre, Dr. (1997) *Sors és tehetség*. Budapest, FITT IMAGE és a Minerva Kiadó; Tóth László (2000) (ed) *Tehetség-kalauz*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó; Balogh László, Bóta Margit & Dávid Imre (2000) *Tehetséges tanulók – pedagógusok – iskolai fejlesztés*. In: Balogh László: *Tehetség és iskola*. Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, pp. 9–51.
- 2 Czeizel Endre, Dr. (1997) *Sors és tehetség*. Budapest, FITT IMAGE és a Minerva Kiadó.
- 3 Mező Ferenc (2004) *A tehetség tanácsadás kézikönyve*. Debrecen, Tehetségvadász Stúdió – Kocka Kör Tehetséggondozó Kulturális Egyesület.; Balogh László, Bóta Margit & Dávid Imre (2000) *Tehetséges tanulók – pedagógusok – iskolai fejlesztés*. In: Balogh László: *Tehetség és iskola*. Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. pp. 9–51.